

MÜTTEFİKLİKTE DÜŞMANLIĞA KAFKASYA VE DOĞU AVRUPA'DA HAZAR-DOĞU ROMA İLİŞKİLERİ ¹

Kübra KOÇ ²

ÖZET

7-10. yüzyıllarda kuvvetli teşkilâtı, canlı ticareti, dini hoşgörüsüyle Kafkaslardan Doğu Avrupa'ya kadar uzanan Türk Hakanlığı Hazarlar, ilk olarak Don ve İdil bölgesinde ortaya çıkmıştır. Hazarların bu bölgelerdeki varlıkları ilk önce askeri güçlerine; daha sonra karşılıklı çıkar, ticaret ve müttefiklik ilişkilerine dayanmaktadır. Aralarındaki müttefiklik ilişkisi en uzun olan devletse Doğu Roma İmparatorluğudur. İyi ilişkiler, II. Justinianos dönemi hariç 9. yüzyılın sonuna kadar devam etmiş; bu yüzyılın sonunda yerini düşmanlığa bırakmıştır. Doğu Roma İmparatorluğu, Kerson Kentine ulaşan yolları Peçenek ve Rus saldırılarından koruyamayan Hazar Hakanlığına karşı düşmanca bir hal almıştır. Artık Doğu Roma Hazarların yıkılmasını amaçlayarak, Ruslar ve Peçeneklerle müttefiklik ilişkileri kurmaya başlamıştır. Hazar Hakanlığı yıkıldıktan sonra Doğu Roma, bölgeyle ilgili isteklerine ulaşamamıştır. Hazarların yıkılmasıyla bölgede siyasi, iktisadi, ticari istikrar kaybolmuştur.

Anahtar Kelimeler: Hazarlar, Doğu Roma, Siyasi İlişkiler

FROM ALLIANCE TO HOSTILITY THE RELATIONSHIP BETWEEN KHAZARS AND EAST ROME IN CAUCASUS AND EASTERN EUROPE

ABSTRACT

The Khazars of the Turkish Khanate, which was extending from the Caucasus to Eastern Europe with strong organization, live trading, religious intolerance in 7-10. Centuries first appeared in the Don and İdil regions. The assets of the Khazars in these regions firstly based on their military forces; and then on mutual interest, trade and alliance relations. The state with which the Khakars had the best allied relationship is the Eastern Roman Empire. Except the period of II. Justinianus, good relations continued until the end of the 9th century and then it left its place in enmity at the end of this century. The Eastern Roman Empire had a hostile attitude towards the Khazar Khanate, who could not protect the roads leading to Kerson City from Pecheneg and Russian attacks. After that, Eastern Rome intended to destroy the Khazars and started to establish alliance relations with Russians and Pechenegs. After the destruction of the Khazar Khanate, East Rome could not reach its desires about the region. With the destruction of the Khazar, political, economic and commercial stability disappeared in the region.

Keywords: Khazars, Eastern Rome, Political Relations

¹ Bu makale III. ASEAD Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu'nda sunulan "Müttefiklikten Düşmanlığa Kafkasya ve Doğu Avrupa'da Hazar-Doğu Roma İlişkileri" adlı bildirinin genişletilmiş halidir.

² Gazi Üniversitesi SBE, Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi, kubrakoc9006@gmail.com.

GİRİŞ

Hazar Hakanlığı ile Doğu Roma İmparatorluğunun ilişkilerini incelediğimizde tarafların gerek stratejik anlamda ortak coğrafyalarında; gerekse çevrelerinde bulunan coğrafyalardaki siyasi oluşumlara göre çeşitli politikalar takip ettikleri görülmektedir. Taraflar arasındaki siyasi ilişkiler, bölgelerdeki siyasi oluşumlara göre siyasi evlilik yoluyla akraba olmaya varacak kadar müttefiklik içerisinde, kimi zaman da aradaki akrabalık bağına önemsemeyecek kadar düşmanca olmuştur. Hazar Hakanlığıyla, Doğu Roma İmparatorluğunun arasındaki siyasi ilişkiler bilinen tarihlere göre 350 yıllık bir zaman diliminden fazladır.³

Bu çalışmada, iki taraf arasındaki siyasi ilişkilerin yanı sıra konudan sapmadan bu ilişkilerde etkili olan bazı dış, siyasi, kültürel, olaylara da değinilecek ve genel olarak tüm bu ilişkiler değerlendirilecektir.

1. TARİHİ SÜRECE GENEL BİR BAKIŞ

1.1. Hazar Hakanlığı Tarihi

Hazarlar, 7-10. yüzyıllar arasında Kafkaslar ile Karadeniz'in kuzey düzlüklerinde İdil (Volga)'den Özü (Dinyeper)'ye, Kama'ya ve Kiev'e kadar uzanan sahayı kontrolü altına almış, Doğu Avrupa tarihinde büyük rol oynamış en önemli Türk devletidir.⁴ Bazı zayıf itirazlara rağmen; tarihçilerin büyük çoğunluğu, Hazarların bir Türk boyu olduğunu kabul etmektedir. Türk tarihçilerinin yanı sıra İbn Miskavayn, Taberi, Mesudi, İbn Haldun gibi Arap tarihçiler ve Rosenthal, Dunlop, A. Koestler, Barthold gibi batılı tarihçiler de Hazarların Türk olduğunu kabul etmektedirler.⁵ Hazarları Yunan tarihçi Theophanes, 725-818 kayıtlarında “*Doğudan gelen Türkler*” diye tanımlayarak onların Türklüklerine vurgu yapmıştır.⁶ Hazarların Türklüğü konusunda hem fikir olan Türk Tarihçileri ise onların hangi Türk boyuna mensup oldukları konusunda fikir birliğine varamamışlardır. Zeki Velidi TOĞAN'a göre Hazarlar, Göktürklerin Hakan soyuna bağlıdır; Afet İnan ise bu görüşe katılmaz. Hüseyin Namık ORKUN, İbrahim KAFESOĞLU'na göre ise Hazarlar Sabirlerin halefleridir. Akdes Nimet KURAT'a göre ise Hazarlar kendisine özgü bir Türk boyudur.⁷

Hazarların Museviliği kabul edene dek herhangi bir alfabede kendilerinin yazdığı bir yazılı belgeleri bulunmamaktadır. Yahudiliğe geçişle beraber *İbrani Alfabesini* kullanmışlardır. Maalesef Hazarlardan kalma Hazarca yazılmış iki eserin dışında eser yoktur⁸. Sadece ismi bilinen son Hazar Hakanı Joseph (Yusuf) ile Endülüs Emevi Devletinde Başbakan konumunda olan İbn Hasdai Şaptur'un birbirlerine gönderdikleri mektup ve ismi bilinmeyen bir Hazar Yahudi'sinin İbranice yazdığı bir mektup vardır.⁹

³ Altay Tayfun ÖZCAN, Hazar Hakanlığı Bizans İmparatorluğu İlişkileri, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2005, s.1.

⁴ İbrahim KAFESOĞLU, Türk Milli Kültürü, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2015, s. 161.

⁵ Şaban KUZGUN, Türklerde Yahudilik ve Doğu Avrupa Yahudilerinin Menşei Meselesi Hazar ve Karay Türkleri, Se-da Yayınları, Ankara, 1985, s. 17.

⁶ Kevin Alan BROOK, Bir Türk İmparatorluğu Hazar Yahudileri, Çeviren: İsmail TULÇALI, Nokta Kitap, İstanbul, 2005, s.23.

⁷ Kuzgun, a.g.e..s. 18,19.

⁸ Kuzgun, a.g.e.,s. 18.

⁹ Kuzgun, a.g.e.,s. 2.

İsmi belli olmayan mektup “*Schechter Metni*” ya da “*Cambridge Belgesi*” olarak adlandırılmaktadır.¹⁰ Hazar ismi ise “*kaz*” “*ar*”- “*gezer göçebe*” manası ile kabul görmüştür.¹¹ Bu kabulü İbrahim KAFESOĞLU’da İranlıların “Hazar”, Türklerin “Sabar” dedikleri topluluk aynı manaya gelir diyerek “*kaz*” “*ar*”- “*gezer göçebe*” tabirini verdiği dipnotuyla onaylar. Hazarlar, 2. yüzyılda Asya’da çok güçlü bir devlet kurmuş olan Hun Türklerine kadar dayandırılmaktadırlar. Nitekim Tang sülalesinden bahseden arşiv belgelerinde onlardan Çince “*Tu-kiu Ho-se- Türk-Hazar*” ya da “*K’o-sa*” olarak bahsedilmiştir.¹² Hazarların Türkistan’dan çıkarak Hazar Denizi ile Karadeniz arasına gelip yerleşmiş oldukları genel kabuldür. Fakat onların Milattan önceki yüzyıllarda mı; yoksa M.S. 93’lü yıllarda Hunların ikiye bölünmesiyle oluşan göç dalgasıyla mı bölgeye geldikleri net değildir. Çin yıllıklarında Miladi yıllarda Asya’da Hunların içerisinde yer alan K’o-sa’lar; yani Hazarlar, Gürcü kaynaklarına göre Hazar Bölgesine Milat öncesi devirlerde gelmişlerdir. Hatta M.Ö. 167-123 yılları arasında hükümdarlık yapmış olan Gürcü hükümdarı Mirvan, Hazarlara karşı savaşmış, onlardan ülkesini korumak için Daryal geçidinde istihkâmlar yaptırmıştır.¹³

Hazarların buldukları bölgedeki esas etkisi M.S. 3. yüzyıldan itibaren M.S. 4.yüzyılın ortalarına kadar Ermenistan Bölgesindeki Doğu Roma- Pers İmparatorlukları arasındaki savaşlarda olmuştur. Kuzeylelerinde yükselen Avrupa Hun İmparatorluğu ile Güneyde yer alan Pers İmparatorluğu arasında kalan Hazarların durumu 434 yılında Attila’nın Hun İmparatoru olmasıyla kötüleşmiştir. Daha sonrada Hunlara tabi olmuşlardır. Avrupa Hun imparatorluğunun dağılmasıyla bir müddet serbest olan Hazarlar, 5. yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkan Avarlara; 6. yüzyılın başlarında Avarların bölgedeki hâkimiyetinin son bulmasıyla Göktürlere tabi olmuşlardır.¹⁴ Hazarlar bölgede devlet kurmadan önce Göktürklerin Batı Kanadının uç kısmını teşkil etmişlerdir. Bu bölgede Göktürk Yabgusunun idaresinde “*Şad*”, “*Tarkan*” gibi unvanlar almışlardır. Hazarlar 586’da “*Hazar*” adı ile Doğu Roma’da iyice tanınmışlar; bunun yanı sıra “*Türk*” diye anılmışlardır.¹⁵

Hazar tarihinin gerçek Hakanlık devresi 630’dan sonra, Göktürklerin Çin’in himayesine girmesinden sonra başlar. Zeki Velidi TOGAN’a göre Hazarların 558-630 yılları Hakanlıklarının Kuruluş Dönemi, 700-850 yılları Hakanlığın Yükselme ve Gelişme Dönemi, 850-950 yılları Hakanlığın Duraklama Dönemi, 950-1030 yılları Hakanlığın Çöküş Dönemidir.¹⁶

¹⁰ Brook, a.g.e.,s.215.

¹¹ Kuzgun, a.g.e.,s.14.

¹² Bakınız: Zekiye TUNÇ, Malazgirt Öncesi Kafkasya’da Türk Varlığı, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Elazığ, 2012.

¹³ Kuzgun, a.g.e.,s. 23.

¹⁴ A.g.e., s. 24-26.

¹⁵ Kafesoğlu, a.g.e., s. 162.

¹⁶ Kuzgun, a.g.e., s. 27-28.

Hazarlar 665'i takip eden yıllarda Dinyeper'e kadar uzanan düzlükleri kontrolleri altına almışlardır.¹⁷ Böylece Kafkasların Güneyinde de İslam ileri harekâtına karşı yollar kapanmıştır. Araplarla Hazarların mücadeleleri devamlı ve şiddetli olmuştur. İslam Halifeliğinde Abbasilerin iktidara gelmesiyle mücadele hızını kaybetmiştir.

8-9. yüzyıllarda Hazarlar, Çin ve Doğu Roma ile aynı seviyeye gelerek Doğu Avrupa'nın en büyük siyasi teşekkülü olmuştur. Hazarlar sınırlarını özellikle Batı ve Kuzey yönünde genişletmişlerdir.¹⁸ Hazar Hakanlığı 10. yüzyılın ortalarından itibaren gücünü iyice kaybetmiştir. Peçenekler ve Rusların baskısına dayanamayan Hazarların 11. yüzyılın ortalarına doğru İmparatorlukları dağılmıştır. Fakat devlet olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir.

1.2. Doğu Roma İmparatorluğu Tarihi

Doğu Roma İmparatorluğu, 17. yüzyılda Labbe ve Ducange gibi isimlerin adlandırmasıyla Bizans İmparatorluğudur. Esasen Roma İmparatorluğunun Doğu Kanadı olan, Doğu Roma, kuruluşundan sonraları doğuya özgü bir kimliğe bürünmüş, Latin Roma'nın yerini Grek ve Doğulu bir İmparatorluk almıştır. 395 tarihinde Roma İmparatorluğu, Doğu ve Batı Roma olarak ikiye ayrılmıştır.¹⁹

Roma İmparatorluğu Antonius'lar (M.S 96-192) Hanedanlığının parlak dönemi olan "Roma Barışı" yüzyılından sonra neredeyse İmparatorluğun yıkılmasına varacak derecede korkunç bir bunalım yaşamıştır. Roma İmparatorluğunda tahta geçiş ile ilgili belirli sistemin ve kuralın da olmaması durumu iyice zora sokmuştur. İmparator Diocletianus (285-305)'a göre Roma İmparatorluğunun kurtuluşu için iki sorun vardır: İlki tahta geçişte bir sistemin olmayışı; ikincisi ise geniş ülke topraklarının savunulmasıdır. İmparator Diocletianus (285-305) tahta geçiş sistemindeki karışıklığa son vermek amacıyla "dörtler erkini Sistemi"ni getirmiştir.²⁰ Bu sistem kalıtım yoluyla iki Augustus'a yardımcı olacak kimseler ve sonra ise onların yerine geçecek ardıllarıdır. İmparator Diocletianus'a göre geniş İmparatorluğu tek bir İmparatorun savunması mümkün olmadığından 286 yılında kendine "Augustus" olarak Maxmianus'u ortak etmiş ve kendisi Doğunun savunmasını alırken ona da Batının savunmasını vermiştir.²¹ İmparatorluğun savunmasını kolaylaştırmak için daha sonra I. Konstantinos (227-337) veraset yoluyla tahta geçilmesi esasını getirmiş ve tek İmparatoru, İmparatorluğa hâkim kılmıştır.

I. Konstantinos Doğu'ya ikinci bir başkent yapmak amacıyla *Konstantinopolis*'i kurmuştur. Daha doğru bir tabirle eski bir Megara kolonisi olan Marmara Denizi ile Haliç'in oluşturduğu bu doğal limanı, büyük kasabayı geliştirerek ikinci başkenti oluşturmuştur. Bu yerin ikinci başkent olmasının nedeni şüphesiz Boğazlar'ın oluşturduğu büyük ticaret yoluyla, Asya ile Avrupa'nın birleştiği yerde bulunan konumudur. Konstantinopolis daha sonra ilk başkent olan Roma'yı geride bırakarak gerçek başkent durumuna gelmiştir.

¹⁷ Kafesoğlu, a.g.e., s. 163.

¹⁸ A.g.e, s. 164.

¹⁹ Lemerle, a.g.e., s. 10.

²⁰ A.g.e, s. 16. Bakınız: A.g.e., s. 16; Dörtler Erkin; Tahtın kalıtım yoluyla el değiştirilmesi amacıyla ikili yönetimin yanına iki kişi daha getirilmesi ve İki Sezar, İki Augusta ile dörtlü ortak yönetimin oluşturulmasıdır."

²¹ A.g.e, s.16.

I. Konstantinos aslında Konstantinopolis'i stratejik, ekonomik, politik düşüncelerle kurmuş ve Roma halkının kendisini sevmediğini iddia ederek burada ikamet etmiştir. Roma gibi yedi tepeli dört bölgele olan kentin sınırlarını kendi çizen I. Konstantinos, 11 Mayıs 330'da şehri törenle açmıştır. Roma İmparatorluğu 395 tarihinde ikiye ayrılmış ve Batı Roma'nın Latin kimliğinin aksine; Doğulu Grek ve Yunan uygarlığını bünyesinde barındıran bir İmparatorluğa dönüşmüştür.²² I. Konstantinos'tan sonra oğlu II. Konstantinos; sonra yeğeni Julianus Apostata (361-363), 450-518 yılları arasında Marcionos, I. Leon, Zenon, Anostosios Doğu Roma tahtına geçmiştir. Daha sonra 518-610 yılları arası Justinionus yüzyılı yaşanmıştır. Daha sonra 610-717 yılları arasında Herakleios Hanedanı, 717-867 yılları arasında Isaurilar Hanedanı gibi İmparatorlar ve hanedan aileleri Doğu Roma'yı 15. yüzyıla kadar yönetmişlerdir. 29 Mayıs 1453 tarihine kadar Doğu Roma varlığını sürdürmeye devam etmeyi başarmıştır.²³

Doğu Roma bulunduğu coğrafyanın avantajlarını iyi kullanmış, ortak ve çevre coğrafyasında oluşan siyasi gelişmeleri iyi takip edebilmiştir. Ortak ve çevre coğrafyalarında oluşan ya da dağılan siyasi oluşumlara göre yönlendirdiği akılcı siyaseti sayesinde uzaktaki düşmana, yakındaki düşmanını kırdırarak, bir düşmanından kurtulurken; diğer düşmanını da zayıflatmayı başarmıştır. İçinde bulunduğu zamana ve yerine göre müttefiklik ilişkisi kurduğu bir devletle zamanla ilişkisini bozmuştur. Bu noktada en uzun soluklu müttefiki Hazar Hakanlığı olmuştur. Hazarlarla olan ilk ilişkileri, 3. yüzyılın sonu, 4. yüzyılın ortalarına dayanmaktadır.

2. HAZAR HAKANLIĞI İLE DOĞU ROMA İMPARATORLUĞU ARASINDAKİ İLİŞKİLER

2.1. İlişkilerin Başlangıcı

Gürcü kaynaklarına göre Hazarlar her ne kadar Milattan önceki devirlerde Hazar Bölgesine gelmişlerse de biz onları aktif bir şekilde Ermenistan Bölgesinde M.S. 3. yüzyıldan başlayarak, 4.yüzyılın ortalarına kadar devam eden Doğu Roma ve Pers İmparatorlukları arasındaki savaşlarda görmekteyiz. Bu savaşlarda Hazarlar ilk olarak Pers İmparatorluğunun yanında yer alarak Doğu Roma İmparatorluğuna karşı savaşmışlardır. Pers İmparatorluğu kazandığı başarılarından sonra ilhak politikasını genişletmiş; özellikle Ermenistan topraklarını ilhak ettikten sonra komşularına karşı saldırgan ve istilacı bir tutum izlemiştir.

Hazarlar Perslerin tutumu dolayısıyla 4. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Doğu Roma'yla anlaşarak Perslere karşı savaşmaya başlamıştır. 363 yıllarında Doğu Roma İmparatoru Julianus'un (361-363) Perslere karşı yaptığı savaşta Hazarlar Doğu Roma'ya yardım etmişlerdir. Eski müttefiklerini düşman safında gören Persler ise Hazarlara karşı Kafkasya'da bulunan boy ve kabilelerle anlaşarak onların Hazarlara saldırılarını sağlamıştır.

²² A.g.e, s. 28-29.

²³ A.g.e, s. 9-39.

Böylece Hazarlar, Kuzeylerinde büyüyen Hun fırtınası ile Güneyinde onu sıkıştırmakta kararlı Pers İmparatorluğu arasında kalmıştır. Bu sıkışık duruma daha fazla dayanamayan Hazarların durumu 484 yılında Attila'nın Avrupa Hun İmparatorluğunun başına geçmesiyle daha da kötüye gitmiştir ve Hunlara tabi olmak zorunda kalmışlardır.²⁴

Hazarlar Hunlara tabi oldukları zamanda bile Doğu Roma İmparatorluğu onlarla ilişki kurmuştur. Hunların özellikle de Attila'nın baskısı üzerine Doğu Roma İmparatoru II. Theodosius (408-450) Hunlara karşı Hazarları kullanmak istemiştir. 448 yıllarında Hunlara karşı Doğu Roma İmparatoru II. Theodosius kendi ülkesini korumak için Hazarları kendi safına çekmek amacıyla Hazar beylerine rüşvet olarak hediyeler göndermiştir. Böylece Hazar beylerini Hunlara karşı ayaklandırarak Hunların üzerindeki baskısını ve gücünü kırmak istemiştir. Rivayete göre Hazar Beyleri arasında bulunan Attila'nın casusu durumu Attila'ya bildirmiş; Attila'da müttefikliği kabul etmeyi amaçlayan Hazar beylerini cezalandırmıştır. Diğer bir rivayete göre ise Hazar beylerinin en yaşlısı olan "Karidak" isimli bey Doğu Roma İmparatorunun gönderdiği hediyelerin dağılımında umduğunu bulamadığı için kızmıştır ve durumu Attila'ya bildirmiştir. Durumu öğrenen Attila Hazarların üzerine gitmişve Doğu Roma'yla anlaşmak isteyenleri ortadan kaldırmıştır. Bazı araştırmacılara göre ise Attila bu olaydan sonra Hazarların başına Karidak'ı geçirmiştir ve Hazar ülkesinin tamamını ise oğlu Allak'ın yönetimine vermiştir.²⁵

Hazarlar Attila'nın yaptığı savaşların çoğunda yer almışlardır. Hun İmparatorluğu dağıldıktan sonra Hazarlar bölgedeki gücünü toplayıp 457 yılında Kafkasya'daki Pers savunmasını kırarak Gürcistan ve Ermenistan'ın içlerine doğru ilerlemişlerdir. Hazarların bölgedeki ilerleyişi Pers İmparatorluğunu güç duruma düşürmüştür. Hatta bu durumdan dolayı çaresiz kalan Pers İmparatoru, Hazarlara karşı ezeli düşmanı olan Doğu Roma İmparatorluğundan yardım istemiştir.²⁶ Hazarlar böylece bölgedeki dengeleri sağlayan bir güç haline gelmiştir. Özellikle Doğu Roma ve Pers İmparatorlukları arasında bölgedeki mücadelelerde bu durum açıkça görülmektedir.

Hazarları 5. yüzyıl sonlarına doğru Avarların hâkimiyetinde görmekteyiz. 6. yüzyıla kadar akıncı bir kimlikte görünen Hazarlar, 6. yüzyılın ortalarında kurulan Göktürk İmparatorluğunun 576 yıllarında hâkimiyetinin Karadeniz'e kadar ulaşmasıyla İmparatorluğun Batı Kanadının uç kısmını teşkil etmişlerdir.²⁷ Bu bölgede Göktürk Yabgusunun idaresindeki Hazarlar, "Şad", "Tarhan" gibi önemli unvanlar almışlardır.

Hazarların 586'a kadar Göktürk zümresi içinde isimleri Türk adının dışında geçmemiştir. Fakat 586'da Hazarlar "Türk" adının yanı sıra "Hazar" adı ile Doğu Roma'da tanınmışlardır.²⁸

²⁴Kuzgun, a.g.e., s. 23-24.

²⁵ A.g.e, s. 24-25.

²⁶ A.g.e, s. 25.

²⁷ Kafesoğlu, a.g.e., s.162.

²⁸ Tunç, a.g.t., s. 81.

6. yüzyılı Batı tarafından Bulgar, Avar ve Slavlarla; Doğu tarafından Pers-Sasani İmparatorlarının saldırılarıyla geçiren Doğu Roma İmparatorluğu, 7. yüzyılın ilk yıllarında Pers-Sasani tehlikesiyle tekrar karşı karşıya kalmıştır. Sasani saldırıları 603 yılında Karoleringas ve Rousmian tarafından yönetilen kuvvetlerin Doğu Roma kentlerine saldırısıyla başlamıştır. Sasani saldırıları 606-610 yılları arasında devam etmiştir.²⁹ 610 yılında Doğu Roma tahtına Hazarlarla ilk ilişkiyi kuracak olan Herakleios (610-641) tahta geçmiştir.

Sasani saldırılarının 7. yüzyılın ilk yarılarında da devam etmesi üzerine bu iki ezeli rakip tekrar karşı karşıya gelmişlerdir. Sasaniler 614 yılında Kudüs'ü ele geçirmişler ve Hristiyanlar için büyük önem arz eden “*Kutsal Haçı*” ülkelerine götürmüşlerdir.³⁰ Bu olay Doğu Roma’da infiale yol açmış ve bunun üzerine İmparator Herakleios, Batı Göktürk Yabgusu Shih-pi’den; ihtimal ki Tong Yabgu’dan yardım istemiştir.³¹ Shih-pi onun bu elçilik heyetini olumlu karşılamış ve işbirliğini kabul etmiştir. Fakat ittifak teklifinin kabulünden sonra herhangi bir ittifak görülmemiştir. Doğu Roma Sasani ilerleyişini durduramamıştır. Doğu Roma İmparatoru Herakleios, Sasani Hükümdarı II. Hüsrev Perviz’e (590-628) 614 yılında elçi göndererek barış istemiştir.³² Sasani hükümdarı II. Hüsrev bu isteği kabul etmemiş ve ilerlemeye devam etmiştir.

Doğu Roma’nın başı sadece Sasanilerle değil; Balkanlar yönünde ilerleyen Avarlarla da beladadır. Avarların *Konstantinopolis* kuşatmasını başarılı bir diplomasi ile barışla sonuçlandıran Doğu Roma, Balkanlardaki kuvvetlerini Sasanilerle mücadele edilen bölgelere yollama fırsatı bulmuştur. Ayrıca Kafkasya’daki Laz, Gürcü, Abhazlarla kurmuş olduğu müttefiklik ilişkisi sayesinde de Sasanilere karşı peş peşe başarılar elde etmiştir. Doğu Roma’nın Kafkaslar ‘da kurduğu müttefiklik ilişkisi çok uzun süreli olamamış ve Herakleios tekrar Türklerle ilişki kurmaya karar vermiştir. Bunun üzerine İmparator Herakleios, 625 yılında Andre adında bir elçiyi Göktürklerin Batı Kanadında bulunan Yabgu’ya, Hazarların iskân ettiği Kafkasya’ya göndermiştir.³³ Yabgu’nun huzuruna çıkan Andre, Yabgu’ya yüklü bir miktar karşılığında İmparator Herakleios’a yardım etmesini rica etmiştir.³⁴ Yabgu Ziebil, 40.000 askerini Doğu Roma ordusuna yardımcı kuvvet olarak vermeyi kabul etmiş ve ilk önce kolluk kuvveti olarak elçi André’nin yanına 1.000 kişilik seçme süvari ve okçudan oluşan birlikleri vererek onu İmparator Herakleios’un yanına göndermiştir.³⁵ Bu birlikleri daha sonra çoğu Hazarlardan oluşan Hazar askeri kuvveti izlemiştir.

²⁹ Özcan, a.g.t., s. 28.

³⁰ A.g.t. s. 29.

³¹ Kafesoğlu, a.g.e., s. 162.

³² Özcan, a.g.t., s. 29.

³³ A.g.t., s. 30.

³⁴ Tunç, a.g.t., s. 105; Özcan, a.g.t., s. 31.

³⁵ Özcan, a.g.t., s. 31.

Hazar kuvvetlerinin başında “Şad” unvanlı biriyle Hazarlar Azerbaycan bölgesine girip bölgeyi yakıp yıkmışlardır.³⁶ Şad’ın bölgedeki faaliyetleri üzerine, Sasani Hükümdarı Hüsrev, Şad’a bir elçi göndererek, kuvvetlerini geri çekmesini ya da kendi safına katılmasını istemiştir. Kendi safına katılırsa, Doğu Roma’nın verdiği kıymetli eşyaların iki katını daha vermeyi taahhüt etmiştir. Bu tekliflerden sonra Şad, “Tarkan” unvanlı elçisini Hüsrev’e göndermiştir. Tarkan, Hüsrev’e Şad’ın Doğu Roma İmparatorluğu ile müttefik olduğunu, Sasanilerin işgal ettikleri Doğu Roma kentlerini boşaltmalarını, Doğu Romalı esirlerin iadesini ve onlarca kutsal sayılan “Kutsal Haç”ın geri verilmesi istediklerini bildirmiştir. Bunlar yapılmadığı takdirde, “Tüm dünyanın hükümdarının” bölgeye geleceğini ve Hüsrev’in ülkesini mahvedeceğini söylemiştir.³⁷

Şad’ın elçisi vasıtasıyla bildirdiği hükümdar Batı Göktürklerin Yabgu’sudur. Şad’ın bu isteklerine karşılık Sasani Hükümdarı Hüsrev, ona bir mektup yazmıştır. Mektubunda isteklerini yerine getiremeyeceğini ve Şad’ın hükümdarından ise “kardeşim” diye söz ederek İstemi Yabgu’yla olan akrabalık ilişkisini hatırlatmıştır.³⁸ Sasani hükümdarı Hüsrev’in mektubundan da anlayacağımız gibi Şad’ın uyarılarını ciddiye almamıştır. Bunun üzerine 627 yılında Yabgu bir orduyla bölgeye girmiştir. Bu olay, bölge tarihinde 10. asrın ortalarına kadar rol oynayacak olan Hazarların bölgedeki ilk ciddi harekâtı olma özelliği taşımaktadır.

Yabgu’nun bölgeye gelmesi üzerine durumun ciddiyetini anlayan Sasani Hükümdarı Hüsrev, Albanya’nın merkezi olan stratejik ve güçlü kalesi *Partaw*’ı tahkim ettirmiştir. *Partaw*’ın yanı sıra *Derbent Geçidi* de onarılmıştır. Sasani Hükümdarı Hüsrev, Doğu Roma’ya karşı saldırı politikası izlerken böylece Hazarlara karşı, savunma politikası takip etmeye ve önlemler almaya başlamıştır. Bu durum Hazarların bölgedeki dengeler üzerinde etkisini göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Sasanilerin güçlü tahkimatlarına rağmen; *Derbent* Hazar ordusunun saldırılarına dayanamamıştır.³⁹

Kalankatlı Moses: “*Herakleios’un tahrikiyle sayısız Hazar orduları tahribat yapmıştır.*” der⁴⁰ Bu saldırıdan sonra Yabgu ve ordusu Tiflis önlerine kadar gelmişlerdir. 627 yılında Yabgu Ziebil ile Doğu Roma İmparatoru Herakleios Tiflis kalesi önünde buluşmuşlardır. Bu buluşma ile ilgili kaynaklar ilginç bilgiler vermektedirler. Bu görüşme sonucunda İmparatorun kızı Eudokia’yı kendisi ile evlendireceği sözüne karşılık Ziebil 40.000 savaşçısını Doğu Roma ordusuna yardımcı bir kuvvet olarak vermeyi kabul etmiştir.⁴¹ Bu görüşme esnasında İmparator Herakleios ve Yabgu Ziebil’in karşılaşmasını bazı kaynaklar çok farklı anlatmıştır.

³⁶ A.g.t., s. 31; Tunç, a.g.t., s. 105.

³⁷ Özcan, a.g.t., s. 32.

³⁸ A.g.t., s. 33; Bakınız: A.g.t., s. 32; “Bahsedilen akrabalık ilişkisi İstemi Yabgu’nun, kızını Sasani hükümdarına eş olarak vermesi hadisesidir.”

³⁹ A.g.t., s. 33-34.

⁴⁰ Tunç, a.g.t., s. 105.

⁴¹ A.g.t., s. 105.

Hazarlardan yardım sağlamak amacıyla İmparator Heraklios kızı Eudocia'yı Yabgu Ziebil'e vermeyi vadetmiştir ve savaş esnasında da Yabgu İmparatoru karşılarken yerlere kadar eğilmiş; İmparator da onu "oğlum" diyerek yerden kaldırmış ve alnını öpmüştür.⁴²

Kaynaklarda yer alan ilginç ayrıntının doğruluğu şüphelidir. Çünkü yardıma muhtaç olan Doğu Roma İmparatorudur ve böyle üstün davranışlar sergilemesi beklenmez ve vadedildiği iddia edilen evlilik de gerçekleşmemiştir. Ayrıca Tiflis halkının İmparatora karşı göstermiş olduğu tutum da ilişkilerde Yabgunun üstünlüğünü net bir biçimde görülmektedir. Buluşmanın ardından müttefik güçler kaleyi kuşatmışlar; ancak kalenin kuşatma yoluyla alınamayacağı anlaşılınca abluka yoluyla düşürülmesine karar vermişlerdir. Alınan karar üzerine Yabgu çoğunluğunu Hazarların oluşturduğu 40.000 askerini bölgede bırakarak, seneye tekrar gelme sözüyle bölgeden ayrılmıştır. Yabgu bölgeden ayrıldıktan hemen sonra Tiflis halkı kale suruna bir balkabağı çıkarmıştır. Bu balkabağını çeşitli tasvirlerle Yabgu'ya benzeten Tiflis halkı, daha sonra kaleden İmparator Heraklios'a "*İmparator bak! Dön ve ibadet et. Bu Yabgu Kağan*" diye bağırılmışlardır. Bu ayrıntı Tiflis halkının gözünden Heraklios ile Yabgu'nun ilişkisini betimlemektedir. Buna göre kuşatma esnasında Heraklios'un Yabgu'ya karşı olan davranışları ona oldukça bağlı bir tablo çizmiş olmalıdır.

Yabgunun ülkesine dönmesinin ardından İmparator Heraklios, Hazar askerleriyle birlikte Sasani ülkesine doğru ileri harekâta başlayarak 627 yılında Ninive önlerine gelmiştir. *Ninive Meydan Muharebesinde* Doğu Roma orduları Hazarların yardımı sayesinde Sasanilere karşı büyük avantaj sağlamıştır.⁴³ Hazarların, Sasani Devletinin yıkılmasında büyük rol oynadığını ve Hükümdar II. Hüsrev'in devrilmesine neden olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü onun halefi Hükümdar II. Kavad'ın 628'de Doğu Roma'yla barış anlaşması imzalamak zorunda kalması bahsedilen durumun en iyi kanıtıdır.

Doğu Roma'yla Sasaniler arasında imzalan barış Göktürk Yabgusunu bağlamamaktadır. Zira Yabgu 628 yılında Hazarları silahlandırdıktan sonra komutanları Şad'ın önderliğinde yeniden Tiflis'e yönlendirmişve Hazarlar kenti kısa sürede fethetmişlerdir. Tiflis'ten sonra Hazarlar, Kafkas Albanyası'nın bir bölgesi olan Kabala'yı işgal etmişlerdir.⁴⁴ Hazarlar kazandıkları toprakların büyük bir bölümünü Ziebil Yabgunun ölümü ve Göktürk İmparatorluğunun dağılmasından sonra kaybetmişlerdir.⁴⁵ Ama bölgedeki varlıkları devam etmiş ve kendi devletlerini kurarak Kafkasya'dan Doğu Avrupa'ya uzanan bir İmparatorluk haline gelmeyi başarmışlardır.

2.2. İlişkilerin Gelişmesi

Göktürk İmparatorluğunun Çin'in hâkimiyetine girip yıkılmasından sonra Hazarlar da bölgede iç sarsıntı yaşamışlar, kazandıkları yerleri geri kaybetmişlerdir. Ama yine de kendi Hakanlıklarını kurup bölgenin hâkim gücü olabilmışlerdir. Hazarlar, karışık günler yaşarken bu gerilim ortamı Doğu Roma'da da hâkim olmuş ki taraflar arasında 695 yılına kadar bir temas kurulmamıştır. Bu süre zarfında Albanya, son Sasani Hükümdarı III. Yazdigert (632-652), zamanında tekrar Sasanilerin eline geçmiştir.

⁴² Kuzgun, a.g.e., s. 51.

⁴³ A.g.t., s. 36-37.

⁴⁴ Tunç, a.g.t., s. 106.

⁴⁵ Özcan, a.g.t., s. 38.

Hazarlar bu duruma bir ses çıkarmayarak bölgeden çekilmişlerdir. Hazarların bölgeden çekilmesini ve Sasanilerin de zayıflamasının yarattığı güç boşluğunu iyi değerlendiren Juanser (636-669) adlı biri daha sonraki tarihlerde Albanya'ya hâkim olmuştur.⁴⁶

Sasanilere karşı başarılı savaşlar veren Juanser aynı başarıyı Araplara karşı gösterememiştir. Juanser, Araplardan kurtulmak için çareyi Doğu Roma İmparatorluğunda aramıştır. Doğu Roma İmparatoru II. Konstans'a (642-668) yazdığı mektubunda onun Doğudaki vassalı olmak istediğini ifade etmiştir. Bu teklif Doğu Roma İmparatoru tarafından olumlu karşılanmıştır. Çünkü bu gelişme Kafkasya'da Doğu Roma'nın lehine olmuş bir gelişmedir. Fakat bu gelişme Hazarlar için bir şey ifade etmemiş ki Doğu Roma'nın vassalı olduğunu bildikleri halde Albanya'ya atlı akınlar düzenlemişlerdir.

Bu dönemde Hazarlar, bölgeden çekilmek zorunda kalmışlardır. Ancak yine de bölgenin hâkimiyetini bırakmamakta kararlı olmuşlardır. Bu da Heraklios zamanında oluşan dostane ilişkilerin artık devam etmediğini göstermektedir. Albanya'yadaki hâkimiyet mücadeleleri devam ederken bu mücadeleye 660'lı yıllarda Araplar da dâhil olmuştur. Juanser dönemi dâhilinde ve sonra kardeşi Vraz Trdat'ın (669-699) döneminde de Albanya vassallığı sürekli el değiştirir bir hal almıştır. Bu duruma en iyi örnek Movses'teki kayıttır. Bu kayda göre Doğu Roma ve Hazarlar arasında sıkışıp kalan Albanya, bu saldırıdan sonra Vraz-Trdat adlı bir yerel yönetici tarafından idare edilmektedir ve Hazarlara, Doğu Roma İmparatorluğuna ve Araplara vergi vermektedirler.⁴⁷

Albanya dışında, Doğu Roma'nın bölgedeki müttefiklerinden biri de Karadeniz'in Kuzeyindeki Avar egemenliğini yıkan Büyük Bulgarya İmparatorluğudur. 642 yılında kurucuları Kubrat Han'ın ölümüyle oğulları arasında beşe bölünen devletin gücünün yıpranmasını fırsat bilen Hazarlar, Azak Deniz'ine kadar olan bölgeye hâkim olmuşlardır. Bu bölgenin yanı sıra Hazarlar, Bosporos ve Phanagoria gibi Doğu Roma kentlerine de hâkim olmuşlardır. Böylece Hazarlar Doğu Roma İmparatorluğunun Kuzey sahalarında yeni bir güç unsuru olarak ortaya çıkmışlardır.⁴⁸ Bununla da yetinmeyen Hazarlar, Kırım Bölgesinde de faaliyetlerde bulunmuşlardır.

Burada ilgi çeken nokta Hazarların iki kere eski müttefiklerinin, müttefiklerine saldırmalarıdır. Muhtemel ki 680'li yıllarda Hazarların, Kırım sahasında da faaliyetlerde bulunmaları üzerine Doğu Roma'yla olan siyasi ilişkiler gergin bir hâl almıştır. Hazar Hakanlığı ile Doğu Roma İmparatorluğu arasındaki ilişkiler II. Justinianos döneminde ise düşmanlığa dönüşmeye başlamıştır. Daha sonra Hazarlar ve Doğu Roma ilişkileri tekrardan müttefiklik ilişkisine dönmüştür. Ama Heraklios döneminde olduğu gibi de taraflar arasında askeri işbirliği olmamış, müttefiklik ilişki siyasi evlilikler yoluyla sağlanmaya çalışılmıştır.

⁴⁶ A.g.t., s. 43.

⁴⁷ A.g.t., s. 45.

⁴⁸ A.g.t., s. 47.

2.3. II. Justinianos Dönemi (686-695, 705-711)

Hazarlar, yaşadıkları sıkıntılı döneme rağmen kurdukları Hakanlıklarını buldukları bölgede genişletmeye devam etmişlerdir. Hazarlar, bölgede hızla genişlerken, Doğu Roma İmparatorluğunda karışık dönemler yaşanmaktadır. 686 yılında Doğu Roma İmparatorluğu tahtına geçen İmparator II. Justinianos (686-695, 705-711) yaptığı gereksiz harcamaların faturasını vergileri artırma yoluyla halka ödetmiştir. II. Justinianos'un kötü yönetimine karşı sonunda bir ayaklanma olmuştur.⁴⁹ II. Justinianos'dan memnun olmayan halk da Maviler Partisine destek vererek 695 yılında İmparatoru tahttan indirmiştir. İmparator dili ve burnu kesilerek sürgün yeri olan Kerson (Kherson) Kentine gönderilmiştir.

II. Justinianos'un yerine Doğu Roma tahtına Leontios (695-698) geçmiştir. Onun da akıbeti üç yıl sonra da olsa selefi gibi olmuş; yerine Aspiramos (698-705) tahta geçmiştir.⁵⁰ Kerson'daki üç yıl sürgün hayatı boyunca eski gücünü elde etmek isteyen II. Justinianos orada rahat durmamış, yeni İmparator ve Doğu Roma İmparatorluğu aleyhinde faaliyetlerde bulunmuştur.⁵¹ Kerson halkı II. Justinianos'un tahtı tekrar ele geçirme planlarını merkeze bildirerek onu yakalamaya çalışmışlardır. Durumun farkında olan II. Justinianos, Hazarların elinde bulunan Kırım'daki Doros şehrine kaçarak Hazar Hakanına sığınmış ve Hazar Hakanına mektup yazarak ondan yardım talebinde bulunmuştur.

Doğu Roma kaynaklarında adı *İbuzir Glyavan*⁵² olarak geçen Hazar Hakanı, yardım talebini olumlu karşılamakla kalmamış, onu Türk ismi bilinmeyen, kimi kaynaklara göre *kızı*⁵³, kimi kaynaklara göre *kız kardeşi*⁵⁴ vaftiz ismi *Theдора* olan Hazar hatunıyla evlendirmiştir. II. Justinianos ile Theдора evlendikten sonra Hazar hâkimiyetinde bulunan⁵⁵ Phanagoria Kentine (bugünkü Taman yarımadasında bulunan) yerleşerek burada yaşamaya başlamışlardır. Bu kent Kerç Boğazı'nın kıyısında bulunmaktadır ve Hazar valisi tarafından yönetilmektedir.⁵⁶

Hazarya'da Doğu Roma tahtı aleyhine oluşan bu durum, Doğu Roma'nın yakın takibindedir. Hazar Hakanın II. Justinianos'un yardım talebini kabul etmesi sadece sığınma talebinden ibaret olmadığı ve bu yardımın, askeri yardımla tamamlanacağı şeklinde anlaşılmıştır. Bu durumdan rahatsız olan Doğu Roma İmparatoru Apsimaros, Hazar Hakanına bir elçi göndermiştir. Hakanın huzuruna çıkan bu elçi İmparatorun II. Justinianos'un iadesini talep ettiğini ve onu ölü ya da diri teslim ederse kendisine ödül olarak bol miktarda altın vereceğini vadetmiştir.⁵⁷

⁴⁹ Arthur KOESTLER, 13. Kabile (THE THIRTEENTH TRIBE), Çeviren: Belkıs DİŞBUDAK, Plato Film Yayınları, İstanbul, 2007, s. 25; (www.e-kitaparsivi.com).

⁵⁰ Özcan, a.g.t., s. 49.

⁵¹ Tunç, a.g.t., s. 107.

⁵² Tunç, a.g.t., s. 107; Bakımız: "Kağan Busir ya da Bezir"; KOESTLER, a.g.e., s. 26.

⁵³ Bakımız: Brook, a.g.e., s.259.

⁵⁴ Bakımız: Tunç, a.g.e.; Kafesoğlu, a.g.e.; Koestler, a.g.e.; Kuzgun, a.g.e.; Bizans kaynakları ...

⁵⁵ Özcan, a.g.t., s. 50.

⁵⁶ Koestler, a.g.e., s. 25.

⁵⁷ A.g.e., s. 26.

Hazar Hakanı bu istek üzerine II. Justinianos'u Doğu Roma İmparatoruna teslim etmeye karar vermiştir. Verilen kararın uygulanması için iki Hazar görevlisi olan Papatzys'ı ve Bosporos yöneticisi olan Balgtzis'i bu işle görevlendirmiştir.⁵⁸

Theodara durumu anlayarak eşi II. Justinianos'u durumdan haberdar etmiştir. II. Justinianos kendisini öldürmek için gelen iki görevliden önce davranarak onları öldürtmüştür. Bundan sonra II. Justinianos eşi Theodora'yı kardeşi olan Hazar Hakanın yanında bırakarak, Phanagoria'dan yola çıkmıştır. II. Justinianos kendisi için alternatif olarak gördüğü Bulgar Hanı Tervel Hanın yanına gitmiştir. Tuna Bulgarlarıyla tahtı alması hususunda yaptığı anlaşma üzerine II. Justinianos, Bulgarlardan aldığı 15000 atlı kuvvetle⁵⁹ beraber 705 yılında *Konstantinopolis* surları önüne gelmiştir ve tekrar Doğu Roma tahtını ele geçirmiştir. Böylelikle Doğu Roma tahtında Herakleios sülalesi tekrar hâkimiyeti ele geçirmiştir ve tahttan indirilen İmparatorların sakat bırakılma yoluyla tekrar İmparator olma haklarının ellerinden alındığı Doğu Roma devlet idare geleneği de hukuki olarak büyük oranda bozulmuştur.⁶⁰

İkinci krallık dönemi birincisinden beter olan II. Justinianos tahta çıktığında ilk hedefi sürgün yıllarında kin beslediği Kerson Kenti olmuştur. II. Justinianos'un tahta tekrar hâkim olmasından sonra Kırım'da bazı yerler de elden çıkmış, Hazar hâkimiyetine girmiştir. Bunlardan biri de Kerson Kentidir.⁶¹ Kentin başında Hazarların görevlendirdiği "*Tudun*" unvanlı Zoilos bulunmaktadır.⁶² II. Justinianos hem burada başına gelenlerin intikamını almak hem de Kırım'da elinden çıkan sahalarda Doğu Roma hâkimiyetini yeniden tesis etmek amacıyla 710 yılında güçlü bir filonun Karadeniz'e açılması emrini vermiştir. Bu filonun amacı sadece Kerson Kenti değil; Hazar hâkimiyetinde bulunan kentleri de ele geçirmektir. Böylece II. Justinianos Kırım sahasındaki Hazar hâkimiyetine son vermeyi planlamıştır. Bu amaçlar doğrultusunda yola çıkan Doğu Roma ordusu kente direnişsiz bir şekilde hâkim olmayı başarmıştır. Doğu Roma ordusu kente hâkim olduktan sonra orada katliam ve işkenceler yapmışlardır. Hazar Hakanın bölgeye atadığı Tudun ise Konstantinopolis'e gönderilmiştir.⁶³ Onun yerine Kerson Kentine Elias adında biri atanarak kent tekrar Doğu Roma'ya bağlanmıştır.⁶⁴

Kerson Kentindeki işini tamamlayan Doğu Roma ordusunun bundan sonraki hedefi Phanagoria Kenti olmuştur. Fakat donanma kente varamadan çıkan fırtına sebebiyle 73.000 kişi ile beraber batmıştır.⁶⁵ II. Justinianos Hazarya'ya doğru yola çıkarmış olduğu filoyu eşi Theodar'a ve küçük oğlu Tiberus'u almaları için gönderdiğini ileri sürmüştür.

⁵⁸ Özcan, a.g.t., s. 50.

⁵⁹ Koestler, a.g.e., s. 27.

⁶⁰ Özcan, a.g.t., s. 52.

⁶¹ A.g.t., s. 54.

⁶² Tunç, a.g.t., s. 108.

⁶³ Özcan, a.g.t., s. 54-55.

⁶⁴ Tunç, a.g.t., s. 108.

⁶⁵ Özcan, a.g.t., s. 55.

II. Justinianos'un gönderdiği filo batınca Hazar Hakanı Konstantinopolis'e bir elçi ile mektup göndermiştir. Bu mektupta Hazar Hakanının II. Justinianos'a "Ahmak" diye seslenecek kadar özgüvenli ve kendisini üstün hissettiği görülmektedir. Bundan sonra Hakan Theodora'nın birkaç gemi ile alınabilecek olduğu halde neden bir filo gönderdiğini ve bu kadar insanın ölümüne neden olduğunu, sonra da kendi eşini savaş yoluyla mı alabilecek olduğunu düşündüğünü sormuştur.⁶⁶ Bu mektupta bulunan "Ahmak" ifadesi yerine bir başka kaynaktan Hazar Hakanının, "Karınızı ve çocuğunuzu sizden esirgeyen mi vardı, birkaç asker gönderseniz yeterdi, bu düşündüğünüz şey çok yanlış" dediği ifade edilmektedir.⁶⁷

Daha sonra Hazar Hakanı II. Justinianos'a eşini ve oğlunu alması için elçi göndermesini söylemiştir. Bu mektuptan sonra II. Justinianos bir elçisini buraya gönderdikten sonra onları Konstantinopolis'e getirtmiş ve oğlu Tiberus'u kendisine eş İmparator ilan etmiştir. Böylece Doğu Roma tarihinde ilk defa Aşina kanı taşıyan biri Doğu Roma tahtına aday gösterilmiştir. Fakat küçük Tiberius tahta geçmeden katledilmiştir.⁶⁸ Donanmasının Karadeniz'de batmış olması II. Justinianos'u planlarından vazgeçirmemiştir ve tekrar bir donanma hazırlatarak bölgeye göndermiştir. Kırım sahasındaki kentlerin durumunu II. Justinianos'un: "toprağın üzerinde bulunan herkesin biçilmesi" emri en iyi şekilde anlatmaktadır.

Burada ilginç olan durum ise bu kentlerin çoğunun Doğu Roma hâkimiyeti altındaki kentler olmasıdır. Bu kentlerin halkları kendi devletlerinin yaptığı zulme karşı Hazar Hakanından yardım istemişlerdir. Onların bu tutumu Hazar Hakanın bölgedeki gücünü simgelemektedir. Hazar Hakanından yardım isteyen kentler arasında Kerson da vardır. Çünkü Kerson halkı bölgeye yapılan acımasız katliamlardan sonra II. Justinianos'a isyan etmiştir. İsyanın başında orada sürgünde bulunan Bardanes isimli bir Ermeni bulunmaktadır ve isyanda yer alanların arasında Doğu Roma Kerson valisi olan Elias da vardır. Bu gelişmeler üzerine bölgedeki hâkimiyetini kaybedeceğini anlayan II. Justinianos Kerson'a bir donanma göndermiştir.⁶⁹ Kerson'a gönderilen donanmanın içinde Kerson'un eski Tudun'u Zoilos da vardır. II. Justinianos'a edilen isyanda Hazar Hakanının yardımına başvurulduğu için, II. Justinianos, Zoilos'u Kerson'a geri göndermek zorunda kalmıştır.⁷⁰ Ayrıca II. Justinianos, Hazar Hakanına bir elçilik heyeti göndermiştir. Bu elçilik heyeti aracılığıyla II. Justinianos Hazar Hakanından özür dilemiştir. Böylece II. Justinianos Kerson'daki Hazar hâkimiyetini tanımıştır. II. Justinianos Hazar Hakanından Elias ve Bardanes'in kendisine teslim edilmesini rica etmiştir. II. Justinianos'un, Kerson'da bulunan Elias ve Bardanes'in iadesi hususunda Hazar Hakanına başvurması Kırım sahasında insiyatifin Hazarların tarafına geçtiğini açıkça göstermektedir.⁷¹

⁶⁶ A.g.t., s. 53.

⁶⁷ Kuzgun, a.g.e., s. 52.

⁶⁸ Özcan, a.g.t., s. 53.

⁶⁹ A.g.t., s. 55-56.

⁷⁰ Tunç, a.g.t., s. 108.

⁷¹ Özcan, a.g.t., s. 56.

II. Justinianos'un Kerson'a yolladığı donama kente geldiğinde donanma komutanı yanındakilerle beraber isyancılarla görüşmek üzere Kente girmiştir. İsyancılar donanma komutanını öldürdükten sonra, Tudun'u ve ona refakat eden 300 Doğu Roma askerini Hazar Hakanına yollamışlardır.⁷² Bu durum da Hazar Hakanının olan olaylardan haberdar olduğunu açıkça göstermektedir. Tudun ülkesine giderken yolda ölmüştür; bunun üzerine de Hazar Hakanı onun için büyük bir cenaze töreni düzenlemiş ve onunla gelen 300 Doğu Roma askeri ve Turmach adlı Doğu Roma görevlisini aynı zamanda öldürmüştür.⁷³

Hazarların Doğu Roma askerlerine karşı tutumundan cesaret alan Kerson halkı Doğu Roma hâkimiyetindeki diğer kentlerin de desteğini alarak Bardenes'i (711-713) İmparator ilân etmiştir. Kerson'daki gelişmeleri yakından takip eden İmparator II. Justinianos teçhizat yüklü bir donanmayı Kerson'a yollamıştır. Donanma kente gelmeden önce İmparator ilan edilen Bardanes Hazar Hakanının yanına kaçmıştır. Donanma kente geldiğinde zor durumda kalan Kenti ise Hazar askerleri müdafaa etmiştir. Hazar askerlerinin başarısı neticesinde donanma komutanı Mouros kuşatmayı kaldırarak, Bardanes'i İmparator olarak tanıdığına dair anlaşma yapmıştır.⁷⁴ Bardenes'in İmparator olarak tanınmasının ardından Kerson halkı Hazar Hakanına bir mektup yazmış ve İmparatorlarını göndermesini istemiştir. Ancak Hazar Hakanı Bardenes'i yüklü bir fidye karşılığında geri göndermiştir.⁷⁵ Bardenes ve taraftarları vakit kaybetmeden Konstantinopolis'e gitmiş ve herhangi bir direnişle karşılaşmadan kente girip, Bardanes'i İmparator ilan etmişlerdir.

Bardenes'in Doğu Roma İmparatoru olmasıyla, II. Justinianos ve oğlu Tiberus 711 yılında öldürülmüşlerdir. Hazar Hakanın kız kardeşi Thedora hakkında ise herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bu olayların sonucunda Hazarların hem bölgede hem de Doğu Roma üzerinde oldukça etkili oldukları görülmektedir. Kaynaklarımız II. Justinianos'un öldürülmesinden sonra yaklaşık 20 yıl kadar taraflar arasında bir ilişki kurulduğundan söz etmezler. Çünkü bu dönem içerisinde Arap fetih hareketlerinin kendi coğrafyalarına gelmeleri her iki taraf için de sorun olmuştur.

8. yüzyılda Arapların, savaştıkları tüm cephelerinde büyük bir fetih hareketine giriştikleri görülmektedir. Onların fetih hareketleri, Hazarların Güney sınırlarını, Doğu Roma İmparatorluğunun ise Doğu sınırlarını tehdit etmiştir.⁷⁶ Arapların fetih hareketleri yönünde ilk karşılımlarına çıkan Hazarlar olmuştur. Arapların amacı yüzyıllardır kavimlerin geçtiği kendi deyimleriyle "babülehvab"ı, yani "Kapılar Kapısını" geçip Hristiyanlığın merkezi olan Avrupa'yı fethedip, İslamiyet'i dünyaya yaymaya çalışmaktır. Eğer Hazarlar Arapları Kafkasya'da durdurmamış olsaydı Araplar hedefine ulaşacaktı.

⁷² A.g.t., s. 57.

⁷³ Tunç, a.g.t., s. 108.

⁷⁴ Özcan, a.g.t., s. 58-59

⁷⁵ Koestler, a.g.e., s. 28.

⁷⁶ Özcan, a.g.t., s. 62.

Hazarlar ve Araplar arasında yaşanan mücadeleler çok sert ve şiddetli olmuştur. Hazarlar Araplara teslim olmaktansa ölmeyi yeğlemişlerdir. Bir Hazar kenti Araplara teslim olmaktansa kendi kendini yakıp yok etmiştir.⁷⁷ Arapların da cenneti kazanmak amaçlı yaptıkları cihatlardaki ısrarlı tutumları her iki tarafında birbirleri ile sert ve tutku içinde savaştıklarını göstermektedir. 652’de, taraflar arasındaki en büyük savaş vuku bulmuş ve Selmân bin Rebâa’nın da öldüğü bu savaşta Araplar geri çekilmek zorunda kalmıştır.

Her ne kadar iki taraf da sınırları geçip birbirlerine karşı el değiştiren üstünlükler kazansalar da Araplar bundan sonraki kırk yılda ağırlıklı olarak Doğu Roma’ya yönelmişlerdir. 669, 673-678, 717-718 yıllarında Araplar, Konstantinopolis’i karadan ve denizden kuşatmışlardır⁷⁸. Arapların 717’de Konstantinopolis’i kuşatmaları ile Hazarların Armeniya seferlerinin eş zamanlı olması Doğu Roma ile Hazarlar arasındaki bir ittifakın sonucu gibi görünse de ortada herhangi bir ittifak söz konusu değildir. Doğu Roma kaynakları bu eş zamanlı saldırıdan haberdar bile değildirler.⁷⁹ Ama her ne kadar Doğu Roma’ya karşı müttefiklik amacı gütmeyen de olsa Arapların Konstantinopolis kuşatmasını kaldırmalarının sebebi Hazarlardır. Çünkü 717-718 yılında Hazarlar, Arapların Konstantinopolis’i kuşatma altına almaları sonucunda Kafkaslardaki Arap askeri gücünün zayıflamasını fırsat bilerek Arapların hâkimiyetinde olan Armeniya’ya saldırmışlardır. Konstantinopolis kuşatması da tahmin edilenden uzun sürmesi üzerine Araplar kuşatmayı sona erdirmek zorunda kalmıştır.⁸⁰

Hazarların Armeniya’ya saldırısı sonucunda Kafkaslardaki Arap hâkimiyeti oldukça büyük bir tehlike altına girmiştir. Eğer Araplar, Kafkasların öte yanındaki başkenti almış, Karadeniz’in kuzeyini ele geçirmiş olsalardı, Doğu Roma İmparatorluğu’nun sonunun gelmesi muhtemeldi.⁸¹ Dunlop’a göre: “Eğer Hazarlar olmasaydı Avrupa uygarlığının doğudaki temsilcisi Bizans’ın toprakları, Arapların eline geçecek ve tarihin akışı değişecekti.” Oxford Üniversitesi Rus Tarihi Profesörü Dimitri Obolensky göre ise: “Hazarların dünya tarihine en büyük katkısı, Arapların Kuzey yönündeki saldırılarına karşı Kafkasların geçilmez bir engel haline getirmesidir.”⁸² Eğer Hazarlar olmasaydı şu anki Dünya tarihinden farklı, çok farklı bir tarih okuyor olacaktık.

2.4. 730-861 Dönemi Hazar-Doğu Roma İlişkileri

Doğu Roma İmparatorluğu Arap saldırıları karşısında gerilerken, Hazarların özellikle 725 yılından sonra Araplara karşı başarılı savaşlar yapması Doğu Roma’yı doğrudan olmasa da dolaylı olarak Hazarlarla ittifak yapma düşüncesine sürüklemiştir. Burada bahsi geçen ittifak düşüncesi İmparator Herakleios dönemindeki gibi askeri bir müttefiklik değil; akrabalık yoluyla dolaylı bir siyasi müttefikliktir. Bu sebepten dolayı Doğu Roma İmparatoru II. Leo, 730 yılı civarında Hazar Hakanına bir elçilik heyeti göndermiştir.

⁷⁷ Koestler, a.g.e., s. 22.

⁷⁸ A.g.e., s. 21.

⁷⁹ Özcan, a.g.t., s. 62.

⁸⁰ A.g.t, s. 17.

⁸¹ Koestler, a.g.e., s. 21.

⁸² A.g.e., s. 24.

Hazar Hakanın huzuruna çıkan elçi, III. Leo'nun iki hanedan arasında evlilik bağları yoluyla ittifak kurma teklifini iletmiştir. Hazar Hakanı bu teklifi kabul etmiş ve 732-733 yılında Hazar Hakanın kızı *Prensese Çiçek* ile III. Leo'nun daha sonra da V. Konstantin olarak Doğu Roma İmparatoru olacak olan *oğlu* evlenmiştir.⁸³ Bu evlilik töreninde Hazar Prensese Çiçek'in yaşının oldukça küçük olduğu görülmektedir. Ayrıca bu evlilik töreninde Çiçek'in giydiği ve çeyiz olarak götürdüğü elbiseler, Doğu Roma'da hayranlık oluşturarak yeni bir modayı oluşturmuştur. Çiçek'in en beğenilen elbisesi "*Çiçekyon*" (*Tsitsakion*) ismini alarak kullanılmıştır.⁸⁴ Prensese Çiçek ile başlayan "*Çiçekyon*" modasının yanı sıra çok beğenilen Hazar kıyafetlerini Rum Kayserleri önemli bayramlarında giymişlerdir. Bu durumda Hazarların giyim ve kuşamlarında, el sanatlarında ne kadar ileri olduğunu göstermektedir.⁸⁵

Hazar Prensese Çiçek, V. Konstantin ile evlendikten sonra vaftiz olarak *İrene* ismini almıştır. Bu evlilikten doğan *Prens IV. Leo*, "*Hazar Leo*"⁸⁶ adıyla anılan; daha sonra Doğu Roma tahtına geçecek *Aşina* kanı taşıyan ilk İmparator olacaktır. Dolayısıyla IV. Leo, Hazar Hakanının torunudur; bundan dolayı İmparatorlar, iç meselelerinde Hazar yardımından faydalanabilmişlerdir.⁸⁷

Bu evlilik bağına rağmen taraflar Herakleios zamanında Sasani İmparatorluğuna karşı yapıldığını gördüğümüz gibi ortak askeri operasyon içine girmemişlerdir. Ancak bu evlilik bağından sonra Hazarlar Araplar üzerine giriştikleri saldırıları daha da artırmışlardır. Hazarların saldırılarını artırmamasından sonra Araplar Anadolu'dan kuvvetlerinin önemli bir kısmını Kafkaslara kaydırmışlar ve Hazarlar üst üste yenilgiler yaşamaya başlamışlardır. Sonunda Prensese Çiçek ile Konstantin evlenmesinin ardından dört yıl sonra; yani 737 yılında Arap komutanı Mervan bin Muhammet, Hazar Hakanını müthiş bir yenilgiye uğratmıştır. Bu yenilgi sonucunda başkentini kaybeden Hazar Hakanı Bulgar sahasına kadar Kuzeye çekilmiştir ve burada oluşturduğu ordunun da yenilmesi üzerine Araplarla bir barış antlaşması imzalamak zorunda kalmıştır. Bu antlaşma sonrasında Hazar Hakanı İslamiyet'i politik olarak da olsa kabul etmek zorunda kalmıştır. İslamiyet'in kabulünün politika gereği olduğu Hazarların Arap kaynaklarına göre Abbasi halifesi Harunü'r-Reşit (786-809) zamanında Museviliği kabul etmelerinden anlıyoruz. Böylelikle III. Leo'nun Araplara karşı izlemeye çalıştığı politika Hazar hakanının İslamiyet'i kabul etmesi ile yıkılmıştır.⁸⁸

730-861 yılları arasında siyasi ve stratejik anlamda büyük bir başarı sağlanamasa da iki ülke arasındaki ticari münasebetler, akrabalık ilişkileri sayesinde kültür alışverişi olmuştur. Daha önceleri Hazarlardan askeri yardım talep eden Doğu Roma, bu dönemde Hazar askerlerini doğrudan getirmeye başlamıştır. 9. yüzyılda Doğu Roma İmparatorluk saray muhafızları arasında Hazar askerleri vardır⁸⁹.

⁸³ A.g.e., s. 63.

⁸⁴ Kuzgun, a.g.e., s. 69.

⁸⁵ A.g.e., s. 69-71.

⁸⁶ A.g.e., s. 52.

⁸⁷ Kafesoğlu, a.g.e., s. 163-166.

⁸⁸ A.g.e., s. 166.

⁸⁹ Kuzgun, a.g.e., s. 52.

Hazarlar el sanatlarında son derece ilerlemişlerdir. Hazar el sanatları bu dönemde Doğu Roma'da sık sık kullanılmıştır. Hazarlar, Doğu Romanın imar sistemini öğrenmişler ve kullanmışlar, yapı tekniklerini de İran ve Doğu Roma'dan öğrenmişlerdir.⁹⁰ 9. yüzyılın ikinci yarısına kadar, Hazarlar ile Doğu Roma arasındaki ilişkiler hakkında kaynaklarımız bize özellikle evlilik olayından sonra bir bilgi vermemektedir.⁹¹ Bu durum ilişkilerde bir durağanlığın ya da iyi ilişkilerin varlığına ve bölgedeki gelişmelerle bir barış dönemine işaret etmektedir.

9. yüzyılın ikinci yarısına kadar bölgeye bir göz atacak olursak, bölgede düşmanlık politikası güden Emevi Arap Halifeliği yıkılmış, onun yerine barış ve ticaret sağlanmış, bir Arap devleti olan Abbasi Halifeliği gelmiştir. Böylece Kafkaslardaki Arap tehlikesi bertaraf edilmiş ve iki taraf arasında ticari ilişkiler gelişmiştir. Bu durumun en iyi kanıtı Hazarya'dan çıkarılan Arap sikke ve dirhemleridir.⁹² Hazar ve Doğu Roma ilişkileri de barış ve ticaret zemininde ilerlemiştir. Aralarındaki ticaret gelişmiş ve bir barış ortamı oluşmuştur. Yine Hazarya'da yapılan kazılarda Doğu Roma sikkelerine de rastlanması aralarında ticaret yapıldığının en iyi örneklerinden biridir.

Hazarlar Kafkaslardan başlayarak, Doğu Avrupa'da dâhil olmak üzere hâkim olduğu bu geniş sahada sahip olduğu ticaret yollarının güvenliğini ve asayişini temin ederek, 7-9. yüzyıllar boyunca tam bir "*Hazar Barışı*" *Barış Çağı* gerçekleştirmiştir.⁹³ Hazar Barışı sayesinde Hazarya, Romalı, İranlı, Rus ve Arap tüccarlarının rahatlıkla ticaret yaptığı Kozmopolit bir ülke olmuştur. Hazarlar İsveç'le bile ticaret yapmışlardır. İsveç'te bulunan Birka Adasında yapılan kazılarda Hazarlardan ithal edilmiş objeler bulunmuştur.⁹⁴ Hazarların sahip olduğu geniş ticaret ağları onların kültürlerinin ve onlarla ticaret yapan milletlerin kültürlerinin taşınmasına katkı sağlamıştır. Çin ile olan ticareti sayesinde Hazarlar Avrupa'nın ilk kâğıt üreten toplumu olmuşlardır.⁹⁵

Hazarlar ile ilgili bu yüzyıllar arasında gerçekleşmiş olan en ilginç olay ise Hazarların Yahudiliği kabul etmiş olmalarıdır. Dine geçişin tam tarihi konusunda araştırmacılar arasında farklı görüşler olsa da Arap kaynaklarına (el-Mesûdî) göre, Hazarlar Abbasi Halifesi Harunü'r-Reşit zamanında (786-809) Museviliğin bir mezhebine girmişlerdir.⁹⁶ Latince bir kaynağa göre ise Hazarlar, 865 yıllarından önce Museviliğe girmişlerdir.⁹⁷ Arthur Koestler'e göre ise Hazarlar Yahudiliği 740 yılından önce kabul etmişlerdir.⁹⁸

⁹⁰ A.g.e., s. 65-67.

⁹¹ A.g.t, s. 65.

⁹² Kuzgun, a.g.e., s. 67.

⁹³ Kafesoğlu, a.g.e., s. 165.

⁹⁴ Brook, a.g.e., s. 173.

⁹⁵ A.g.e., s. 149.

⁹⁶ Kafesoğlu, a.g.e., s. 166.

⁹⁷ Özcan, a.g.t., s. 72.

⁹⁸ Bakınız: KOESTLER, a.g.e., s. 64-65.

Burada önemli olan nokta Hazarların Hristiyanlık ve İslam arasındaki tercihlerinin Musevilik olmasıdır. Bu konuda Bury ilginç bir yorumda bulunmuştur. Hazar Hakanının “*Yahudi dinini kabul etmekteki amacının siyasî olduğuna hiç kuşku yoktur, İslâm dinini kabul etmek, Halifenin ruhsal tebaası arasına karışmak demektir. Zaten Halife, epey zamandan beri Hazarları kendi dinine girmeye zorluyordu. Hristiyanlıkta ise, Roma kilisesinin vasalları durumuna gelme tehlikesi yatmaktaydı. Oysa Yehova'nın dini de saygın bir dindi, öteki iki dinin kitaplarında saygıyla anılıyordu ve o iki dinden olanlar bu dine saygı gösteriyordu. Bu inancı kabul etmek Hazarları hem putperest barbarlar dünyasından kurtarıp yüceltiyor, hem de Halifenin ve İmparatorun baskısına karşı koruyordu.*”⁹⁹

Koestler'e göre ise o dönemde bu dini seçmeleri gerçekten de bir dehanın eseridir.¹⁰⁰ Çünkü iki dine de temel oluşturmuş Musevilik ikisi arasında en önce gelendir ve Hazar Hakanı bölgede üçüncü büyük güç olduğunu göstermek istemiştir. Hazarlar Yahudiliği kabul etmiş olmalarına rağmen, ülkelerinde dini hoşgörüyü yer vermişlerdir. Hazarların en son başkenti olan İtil'de *camiler, sinagoglar ve kiliseler* bir arada bulunmuştur. Orada yaşayan üç dine mensup halkın davalarına bakmak için din adamları görevlidir. Arap yazarların anlatımlarıyla başkentte bulunan bir caminin yükselen minarelerden biri “*kral şatosundan bile daha yüksek*” olmasıyla ünlüdür.¹⁰¹

Hazarların dinde göstermiş olduğu bu hoşgörü sayesinde de ticaret ve barış ortamı sağlanmıştır. Hazarya'da meydana gelen barış çağı Hazar- Doğu Roma ilişkileri üzerinde durağan bir hava estirmiştir. Bu iki müttefik arasındaki son iyi ilişkiler Ruslar ve diğer kavimlere karşı hem Doğu Roma'nın Kırım'daki mülklerini korumak hem de Hazarların sınırların güvenliği için ortak inşa edilen Sarkel (Beyaz ev) Kalesinin 838'de tamamlanan inşasıdır. Bu zamandan sonra Doğu Roma, Hazarlara olan tutumunu değiştirmiş, onlara karşı düşmanca bir siyaset izlemiştir.

2.5. İlişkilerin Bozulması

9. yüzyılın ikinci yarısına gelinceye kadar Hazarlar, askeri başarılarıyla, komşularıyla kurdukları doğru siyasi ilişkilerle, ticaretle ve dini hoşgöründe Kafkaslardan Doğu Avrupa'ya uzanan ve Doğu Avrupa'nın en büyük siyasi teşekkülü konumundadır.¹⁰² 9. yüzyıla kadar Doğu Avrupa sahasında Hazar hâkimiyetini tehdit edebilecek herhangi bir halk bulunmamıştır. Ayrıca Hazar askeri gücünün doruk noktasında olması İdil ile Don ırmakları arasında kalan sahalarda Hazarların mutlak bir şekilde hâkimiyet sürmelerini de sağlamıştır. Böylece Hazarlar, Doğu Avrupa ve Balkanlar; hatta Orta Avrupa sahalarını, Türkistan'dan gelebilecek Türk ve Moğol gruplarının oluşturabileceği istilaya karşı bölgeyi 150 yıl boyunca kapatmıştır.¹⁰³ Hazarların güçlü olduğu bu süre zarfında II. Justinianos dönemi hariç Doğu Roma'yla olan ilişkileri müttefiklik çerçevesinde ilerlemiştir.

⁹⁹ Koestler, a.g.e., s. 61-62.

¹⁰⁰ A.g.e.. s. 61.

¹⁰¹ A.g.e., s. 44.

¹⁰² Kafesoğlu, a.g.e., s. 164.

¹⁰³ Özcan, a.g.t., s. 65.

9. yüzyıla gelindiğinde Hazar Hakanlığının da içinde bulunduğu bazı karışıklıklar ortaya çıkmıştır. Bölgedeki karışıklıkları oluşturan hareketlenmenin nedeni bölgeye yavaş yavaş sokulan Rusların Güneye doğru sarkmaya başlamalarıdır.¹⁰⁴ 9. yüzyılın ikinci yarısında Hazarlar, Peçenek ve Rus baskısı diğer kavimlerin baskıları gibi dış sebeplerinin yanı sıra, orduda paralı askerlik sistemi, din değişimi, İmparatorlukta ortak dil ve kültür birliğinin olmaması gibi iç nedenlerden dolayı eski gücünü kaybetmeye başlamıştır.¹⁰⁵ Hazarların eski gücünü kaybetmesi, Araplarla barışçıl ilişkilerde olmaları ve Joseph (Yusuf),¹⁰⁶ ya da İbrahim KAFESOĞLU'nun deyiimiyle “Yasef”¹⁰⁷ gibi Hazar Hakanlarının Musevi savunucusu politikalar izlemeleri Doğu Roma'yla ilişkilerinin özellikle 10.yüzyılın ortalarına doğru tamamen düşmanca bir hâl almasına sebep olmuştur.

800 yılı civarında İngiltere ve İrlanda'ya kadar yaymış olan Viking/Rusların Kuzeyde yer alan kolonileri ile Hazar Hakanlığı arasında ticaret yapılmaya başlanmıştır.¹⁰⁸ Bu koniler arasında yer alan bazı Rus kolonileri bölgeden ayrılarak, Hazarya'da ticaret yapmak amacıyla bölgede ilerlemeye başlamışlardır. Hazarlara 1/10 vergi vermek koşuluyla ticarete ilerleyen Rusların bu faaliyetleri yerini zamanla askeri faaliyetlere bırakmıştır. Ruslar 840 tarihinden kısa bir süre sonra Karadeniz'in kuzeyindeki sahalarda kendilerini iyice hissettirmeye başlamışlardır.¹⁰⁹ Rusların zararlı faaliyetlerine karşı 833 yılında Hazar Hakanı “*Beg*” unvanlı birini Doğu Roma İmparatoru Theophilos'e (829-842) göndermiştir. Gönderilen bu elçi Doğu Roma İmparatoru Theophilos'den Don nehrinin aşağı bölümünde bir kale yapabilecek kapasitede mimar ve usta talebinde bulunmuştur.¹¹⁰ İmparator Theophilos bu projeye yardımcı olmayı kabul etmiştir. Don nehrinin sol kıyısına bugünkü Tsimlyanskaya (Taman yarımadasında) Kasabasının yakınlarına tuğladan inşa edilen Hazar ve Doğu Roma kültürel özelliklerini taşıyan “*Beyaz ev*” anlamına gelen *Sarkel Kalesinin* inşası 835-838 yılları arasında tamamlanmıştır.¹¹¹ Sarkel'in tuğlalarında Türk klan ve tamgalarının olması, Doğu Roma tarzı tuğlaların kullanılması ortak kültürlerin birleşmesinin en iyi örneğidir.¹¹² Sarkel kalesi Sovyet döneminde 1952'de Tsimlyansk Barajı tamamlandıktan sonra, sular altında kalmıştır.

Sarkel Kalesinin görevi savunma yapmaktır. Savunma şüphesiz bölgede yeni beliren Ruslara karşı yapılmak içindir. Sarkel'in Doğu Roma ile Hazarların güç birliği sonucu yapıldığı yıllarda, Vikinglerin Batı kolu Avrupa'nın belli başlı su yollarına sızarak Doğu Roma'yı Avrupa yönünden de tehdit etmeye başlamıştır. Hatta Çanakale Boğazı yoluyla Konstantinopolis'e bile saldırmışlardır.

¹⁰⁴ A.g.t., s.66.

¹⁰⁵ Kuzgun, a.g.e., s. 42-43.

¹⁰⁶ A.g.e., s. 6.

¹⁰⁷ Kafeoğlu,a.g.e., s. 166.

¹⁰⁸ Özcan, a.g.t., s. 67.

¹⁰⁹ A.g.t., s. 68.

¹¹⁰ Koestler, a.g.e., s. 97.

¹¹¹ Brook, a.g.e., s. 83.

¹¹² A.g.e., s. 84.

Bu saldırılar Rusların Karadeniz'e saldırmasıyla eş zamanlıdır.¹¹³ Yani 9. yüzyıl Rusların hem Hazarlara hem de Doğu Roma'yı baskı yapmaya çalıştığı bir dönemdir. İskandinavlar bu dönemde durmadan Avrupa'dan Hazar Denizine kadar korsanlık faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Bu yağma hareketlerinin korkunçluğu Avrupalıların duası olan “*A furore Normannorumliberonos Domine*”; yani “*Tanrı bizleri Kuzeylilerin hışmından korusun.*” cümlesinde gizlidir.¹¹⁴ Bu düşmana karşı da Hazarlar ve Doğu Romalılar, Sarkel Kalesini inşa ederek ve mücadele ederek önlem almaya çalışmışlardır.

865 yılından önceki bir tarihte Museviliği kabul eden Hazar Hakanı Doğu Roma İmparatoru III. Michael'a (842-867) yazdığı mektupta ihtiyacı olan tüm yardımı sağlayacağını taahhüt ederek yaptığı dinî değişikliğin Hazar Hakanlığı ile Doğu Roma İmparatorluğu arasındaki ilişkileri zedelemeyecek olduğunu göstermeye çalışmıştır.¹¹⁵ Hazar Hakanın bahsetmiş olduğu bu yardım Rusların 18 Temmuz 860 yılında Askold ve Dir isimli Rus beyleriyle gerçekleştirdikleri Konstantinopolis saldırısıdır.¹¹⁶ Rusların 860 yılında gerçekleştirmiş oldukları saldırısı Rusların başarısızlığı ile sonuçlansa da bu saldırının kentte ve Doğu Roma İmparatorluğunda etkisi büyük olmuştur.¹¹⁷ Bu saldırının hemen sonrasında Doğu Roma İmparatoru III. Michael onlara karşı Hazar Hakanlığı ile temasa geçmesine rağmen bir süre sonra Ruslarla aralarında başlayan ticaret taraflarını birbirlerine yakınlaştırmıştır. Hatta Rus Knez (Beyi) İgor'la ticari ilişkiler üzerine kurulu bir irtibat olmuştur. Ancak Hazarlar Doğu Roma'ya bu saldırı esnasında bahsettikleri yardımı yapamamışlardır. Çünkü Hazarlar da bu esnada Batı sınırları yönünden gelen Peçenek saldırıları yüzünden zor durumda kalmışlardır. Hazarların 860 yılından sonra askeri güçleri bir hayli zayıflamış, siyasi sınırları da değişmiştir. Bu durumda da Doğu Roma artık Hazarların yerine bölgede oluşmaya başlayan güçlerle müttefiklik kurmayı tercih etmiştir.

9. yüzyılda Karadeniz'de büyük bir güç haline Peçenekler, bir yandan Hazarları ticaret açısından köşeye sıkıştırırken; diğer yandan da Hazarların müttefikleri olan Macarlara baskı yapmışlardır. Bundan dolayı Macarlar 830'larda kalıcı olarak Don ve Dinyeper arasına yerleşmişlerdir. Onlardan kalan boşluğu da şüphesiz Ruslar doldurmuştur.¹¹⁸ 889 ile 893 yılları arasında ise Macarlara o bölgede de saldıran Peçenekler, onları oradan da çıkarmışlardır.¹¹⁹ Kiev'in yitirilmesinden sonra Macarların bugünkü Macaristan topraklarına doğru çekilmesiyle, Hazar İmparatorluğunun Batı kısmındaki (Kırım bölgesi hariç) denetimi Hazarların elinden çıkmıştır. Böylece Kiev Knez'i de rahatlıkla Dinyeper kıyılarındaki Slav kabilelerine “*Hazarlara beş kuruş bile vermeyin!*” gibi söylemlerde bulunma hakkını kendinde görmeye başlamıştır.¹²⁰

¹¹³ Koestler, a.g.e., s. 98.

¹¹⁴ A.g.e., s. 99.

¹¹⁵ Özcan, a.g.t., s. 74.

¹¹⁶ Özcan, a.g.t., s. 83.

¹¹⁷ Koestler, a.g.e., s. 225.

¹¹⁸ A.g.e., s. 112.

¹¹⁹ Tunç, a.g.t., s. 114.

¹²⁰ Koestler, a.g.e., s. 132.

Rusların bölgedeki ilerleyişine 862 yıllarında Rus tarihinde önemli bir yeri olan Kiev'in alınması da eklenmiştir. 864-884 yılları arasında Rus filolarından biri Tabaristan'daki Abaskun'a saldırmış ve yenilmiştir. Bununla da yetinmeyen Ruslar, 910 yılında oraya geri dönerek kenti yakıp yıkmışlardır.¹²¹ 912 -913 yıllarında Ruslar bu bölgeye tekrar akın yapmış ve bir üs elde etmişlerdir. Rusların bölgeye yaptıkları tahrip ve yıkıcı akınlara çok içerleyen Hazar Hakanının emrindeki Müslüman Arsiya askerleri buradaki kardeşlerinin intikamını almak için Hazar hakanından izin istemişlerdir. Hazar hakanının başında olduğu Arsiya ve Hazar askerleri Ruslarla üç gün savaşmış ve kazanmışlardır.¹²²

Daha önceki kaynaklardan da bilindiğine göre, Hazar Hakanının ordusunda Müslümanlar da, Hristiyanlar da bulunmaktadır.¹²³ Yani Hazarlar Ruslara karşı hep beraber savaşmaktadır. Macarların bölgeden çekilmesi Peçenek ve Ruslara karşı Hazarların Batı kanadını savunmasız bırakmaktadır. Hazarların Batı kanadının savunmasız kalması demek de Doğu Roma'nın Kırım'daki mülklerinin tehlikeye girmesi demektir. Bu durumu gören Doğu Roma İmparatorluğu, Kerson Kentinin güvenliği için Hazar Hakanı Benjamin (Bünyamin) döneminde 880 ila 900 yılları civarında Hazar Hakanlığının himayesinde bulunan Burtaslar, Uzlar ve Kara Bulgarlar gibi halkları kışkırtarak Hazar Hakanlığına saldırmıştır.¹²⁴ Hazarların yanında yer alan Alanlar sayesinde Hazarlar bu saldırıları başarıyla bertaraf etmiştir. Alanlar bu saldırılarda Hazarların yanında görülürken; 900'lü yıllarda çıkan isyanda onlar Doğu Roma İmparatorlarının kışkırtmasıyla Hazarlara karşı görülmektedir. Bunun nedeni onların bu isyandan önce Hristiyanlaşmalarıdır. 900'lü yıllarda çıkan bu isyanı Hazarlar Oğuz yardımıyla bertaraf edebilmiştir.

Doğu Roma Hazarların aleyhinde politikalar güderken, Hazarlar bu politikaya karşılık herhangi bir şey yapmamıştır. Bu durum Hazar Hakanı Benjamin ve Aoran (Harun) zamanlarında böyle devam ederken Hazar Hakanı Yasef döneminde durum değişmiştir. Çünkü Doğu Roma İmparatoru Romaneus'un ülkesinde bulunan Musevileri takibata uğratması sonucundan Hazar Hakanı Joseph Kırım sahasında yaşayan Hristiyanları takibata uğratarak ona karşılık vermiştir.¹²⁵ Yahudilerin Doğu Roma'da baskıya uğratılmaları olayı yeni değildir; Doğu Roma İmparatorlarından, I. Justinianous, Herakleios, III. Leo, IV. Leo, Basil ve Romaneus dönemlerinde de olmuştur.

Hatta III. Leo Yahudilerin toptan vaftiz edilmesini bile emretmiştir.¹²⁶ Hazar Hakanı Joseph'in böyle bir politika uygulamasının asıl nedeni Museviler değildir. Hazar Hakanları Benjamin ve Aoran dönemlerinde başlayan Kırım'daki Doğu Roma mülklerini ele geçirme politikasıdır.

¹²¹ A.g.e., s. 133.

¹²² Brook, a.g.e., s. 286.

¹²³ Koestler, a.g.e., s. 153.

¹²⁴ Özcan, a.g.t., s. 75.

¹²⁵ A.g.t., s. 77.

¹²⁶ Koestler, a.g.e., s. 63.

Hazarlarla olan ilişkilerin iyice gerilmesi üzerine Doğu Roma Ruslarla irtibata geçmiştir. Doğu Roma İmparatorluğu o zamanki Rus Knez'i Oleg'le 945 yılında ticaret anlaşması imzalamıştır.¹²⁷ Doğu Roma İmparatoru Romaneus, Rusları Hazarların yönetiminde olan Tmutorakan (Tamatarakan)'a saldırması için teşvik etmiştir. Bu olayı Schecter Metininde İmparator, "*Romaneus Hazar Hakanı Joseph'in kendi ülkesindeki Hristiyanlara yaptıklarına karşılık misilleme amacıyla yapmıştır*" ifadesi açıkça anlatmaktadır.¹²⁸ Oleg Tmutorakan'da Kentin hâkimi olan "*Balıkçı*" unvanlı kişinin ve herhangi bir askeri gücün olmamasından faydalanarak, Kenti bir gece baskınıyla ele geçirmiştir.¹²⁹ Durumdan haberdar olan Balıkçı Rusların yaptıklarına karşı, Kırım'daki Doğu Roma kentlerini ele geçirmeye başlamıştır. Sonunda da Doğu Roma'nın Kırım'daki kentlerinin merkezi konumunda olan Kerson Kentine ulaşan Balıkçı burayı kuşatmış; ancak bir meydan muharebesi olmadığı için kuşatmayı kaldırmıştır.

Balıkçı'nın sonraki hedefi Tmutorakan'daki Ruslar olmuştur. Rusların kentten yağlamadıklarını geri alan Balıkçı'nın karşısında önce direnen; sonra kaçan Ruslar, sonunda teslim olmuşlardır.¹³⁰ Oleg teslim olduktan sonra Balıkçı'ya, kendisini Hazarlara karşı İmparator Romaneus'un kıskırttığını belirtmiştir. Balıkçı da bu durum üzerine "*Git ve bana karşı savaştığın gibi Romaneus'a karşı savaş, seni bırakıyorum; fakat eğer bunu yapmazsan intikamımı alana kadar ne yaşarım ne de ölürüm*" diyerek Oleg'i Doğu Roma'ya karşı savaşımaya zorlamıştır.¹³¹ Bunun üzerine Ruslar 941 yılında Konstantinopolis'e bir saldırı düzenlemişler ve başarısız olmuşlardır. Sonrasında Ruslar, 944 yılında Konstantinopolis'e daha geniş bir sefer yapmışlar ve bu seferde Rusların yanında Peçenek Beyleri de vardır. Bu saldırıyı düzenleyen İgor'a ve Peçenek Beylerine hediyeler gönderen Doğu Roma İmparatoru bu saldırıyı bu şekilde geçiştirmeyi başarmıştır.¹³²

10. yüzyılda Doğu Roma ile Rusların ilişkileri Peçeneklerin onları iyice Kuzey sınırına itmesiyle kısa bir kesintiye uğramıştır. Peçeneklerin yaptıkları başarılı akınlar Doğu Roma'nın dikkatini çekmiştir. 948 yıllarında Doğu Roma Peçeneklere elçi göndererek ve verdikleri hediyelerle onlarla barışı sağlamıştır. Doğu Roma'nın bunu yapmasındaki amaç Kerson Kentinin güvenliğinin tehlikede olması ve onları Hazarlara karşı kullanabilmektir.¹³³ Doğu Roma İmparatorluğu Hazarlara karşı Rusları kullanabileceğini Rusların 860 yılında Konstantinopolis kuşatmasında anlamıştır ve "*Balıkçı*" olayında görüldüğü gibi Hazarlara karşı Rusları etkin bir şekilde kullanmaya başlamıştır.

¹²⁷ A.g.e., s. 103.

¹²⁸ Brook, a.g.e., s. 286.

¹²⁹ Özcan, a.g.t., s. 78.

¹³⁰ Brook, a.g.e., s. 287.

¹³¹ Özcan, a.g.t., s. 79; Brook, a.g.e., s. 287.

¹³² Özcan, a.g.t., s. 79.

¹³³ A.g.t., s. 81.

Yine aynı politikayla hareket eden Doğu Roma İmparatorunun kışkırtmasıyla Rus Knez'i İgor 943-944 yıllarında Kafkasya karşı bir harekâta bulunmuş, ancak başarılı olamamıştır. Hazarların Ruslara karşı vermiş olduğu mücadeleyi Hazar Hakanı Yasef'in Endülüs Emevi Devletinde devlet başkanı görevinde bulunan İbn Şaprut Hasdai'yle olan mektuplaşmasında görmekteyiz. 950'lerin ortalarında Hazar Hakanı Yasef İbn Şaprut Hasdai'nin yazmış olduğu mektuba verdiği cevabında: “*Nehrin ağzını tutuyor, gemileriyle Arap topraklarını yağma etmeye gelen Rus'u aşağıya bırakmıyorum... Onlarla zorlu savaşlar yapıyorum.*” Demiştir.¹³⁴ Böylece Hazar Hakanı Arapları zorlu Rus istilasından korumuş olmaktadır.

Hazarlar Ruslara karşı çetin mücadeleler verirken, Doğu Roma'nın Ruslar üzerinde bir planı daha vardır. O da onları Hristiyanlaştırma politikasıdır. Ruslar Hristiyanlaşmaya 947 yılında Olga ile başlamışlardır; ancak Ruslar Doğu Roma'nın dini anlamda istediği noktaya henüz gelmemişlerdir. Ruslarda İgor'dan sonra başa Svylatoslav gelmiş ve annesi Olga'nın ısrarına rağmen Hristiyan olmamıştır. Svylatoslav Doğu yönünde genişleme politikası izlemeye başlamıştır. Svylatoslav 964 yılında Slavları, 965 yılında Hazar hâkimiyetini simgeleyen Sarkel Kalesini almaya muvaffak olmuştur. Svylatoslav 965 yılındaki ilerlemesine devam etmiş ve Hazarların başkenti olan İtil'e ulaşmış ve böylece Hazar İmparatorluğuna son vermiştir. Bu tarihten sonra Hazarlar devlet olarak küçülerek ve bölünerek varlığını devam ettirmiştir. Kafkaslar, Don ve İdil arasındaki yerler esas Hazarya'dır ve hala yerli yerindedir. Hazar Denizi'ne iniş yolu Ruslar için yine kapalıdır.¹³⁵

Toynbee'nin ifade ettiği gibi; “*Ruslar, Hazar Bozkır İmparatorluğu'nu yıkmayı başardılar, ama gerçek anlamda ele geçirdikleri tek yer Taman Yarımadası'ndaki (Kırım'ın karşısı) Tmutorakan'dı ki, bu kazanç pek önemsiz sayılır*”¹³⁶. Hazarya'nın tamamen işgali Doğu Roma Rus ortak saldırısı ile 1016 yılında gerçekleşmiştir.¹³⁷ Bu olayın öncesinde, 989 yılında Svylatoslav'dan sonra Rusların başına geçen Vladimir'in vaftiz olarak Hristiyanlaşması Doğu Roma'nın en büyük başarısı olmuştur. Bundan dolayı Kerson onlara Ruslar tarafından verilmiştir. Artık yeni müttefikleri ile aynı ortak payda da buluşan Doğu Roma'nın geriye sadece bir hedefi kalmıştır. O da eski müttefiki olan Hazarlara son darbeyi indirmektir.

1016 yılında Doğu Roma- Rus birleşik orduları Hazarya'yı işgal ederek, Hazar Hakanını yenmişlerdir. Böylelikle Hazarya'yı yönetimleri altına almışlardır.¹³⁸ 12. yüzyıl Doğu Roma tarihçilerinden olan Cedrenus Hazarya'nın işgalini anlattıktan sonra o zamanki Hazar Hakanının adından “*Georgius Tzul*” olarak bahsetmektedir. “*Georgius*” adı, Hristiyan adıdır.

¹³⁴ Koestler, a.g.e., s. 137.

¹³⁵ A.g.e., s. 139.

¹³⁶ A.g.e., s. 139.

¹³⁷ A.g.e., s. 143.

¹³⁸ A.g.e., s. 145.

Belki de o zaman ki Hazar Hakanı ülkesini işgal edilmemesi için Hristiyanlığı seçmiştir; yine de başarılı olamamıştır. Ya da önceki kaynaklardan da bildiğimize göre, Hazar Hakanının ordusunda Müslümanlar da, Hristiyanlar da bulunmaktadır.¹³⁹ O yüzden Georgius adı olabilir. Hazarların bir ulus olarak son kez anılmaları ise 1245-1247 tarihlerine rastlamaktadır.¹⁴⁰

SONUÇ

Hazarlar ilk olarak Don ve İdil bölgesinde ortaya çıkmıştır.¹⁴¹ Hazarların bu bölgede ortaya çıkmasıyla ilgili çeşitli kaynaklarda farklı bilgiler verilse de biz onları Pers -Sasani İmparatorluğu ile Doğu Roma İmparatorluğu arasındaki Ermenistan Bölgesinde uzun süren mücadelelerde etkin bir rol oynarken görmekteyiz.

Hazarlar Göktürk hâkimiyetinde buldukları esnada Göktürk Yabgusunun önderliğinde de Doğu Roma İmparatorluğuna, Sasani İmparatorluğuna karşı yardım etmişlerdir. Göktürk İmparatorluğunun dağılmasının ardından Hazarlar, kendi Hakanlıklarını kurmuşlardır. Hazarlar hızla gelişip Kafkasya'dan Doğu Avrupa'ya kadar uzanan kocaman bir İmparatorluk olmuştur. Sınırları Doğu Roma İmparatorluğuna uzanan Hazar Hakanlığının en iyi müttefiki de zamanla Doğu Roma İmparatorluğu olmuştur. Doğu Roma İmparatorluğu Kuzey sınırları yönünden Avarlar, Doğudan Sasaniler, Sasaniler sonrası Araplar tarafından sıkıştırılmıştır. Özellikle Araplara karşı Kafkaslar 'da Hazarların onlara geçit vermemesi, Doğu Roma'yı yok olmaktan kurtardığı gibi Doğu Avrupa'yı da İslamlaşmaktan kurtarmıştır. Böylece taraflar arasında 625 yılından 860 yılına kadarki ilişkiler uzun süreli bir müttefiklik ilişkisi oluşmuştur.¹⁴²

Bu ilişkilerin bu kadar zaman iyi olmasının temel nedeni; Hazar Hakanlığının Doğu Roma İmparatorluğunun Kuzey sınırlarını Araplar ve diğer akınlara karşı korumuş olmasıdır. Taraflar arasındaki müttefiklik ilişkisi 9. yüzyılın ikinci yarısında bozulmaya başlamıştır. İlişkilerin bozulmasının nedeni 9. yüzyılda ortaya çıkan Rus ve Peçenek akınlarıyla Doğu Roma'nın Kırım'daki kentlerinin kalbi olan Kerson Kentinin güvenliğinin tehlike altına girmesidir. Hazarların askeri teşkilatlanmasının bozulması, ticarete önem vermeleri ve Arap Abbasi Halifeliği ile savaşa son verip, ticari ilişkilerini geliştirmesi ilişkilerin bozulmasının sebeplerindendir. Kısaca Hazarlar ve Doğu Roma arasında gelgitli olan ama yine de uzun süreli müttefiklik ilişkilerine dayan siyasi ilişkiler, siyasi çıkarlar bitince düşmanca bir hâl almıştır.

Doğu Roma Hazarlarını yıkmak amacıyla Alanlar, Ruslar ve Peçeneklerle müttefiklik ilişkisi kurmuştur. Böylece 965 yılında Svylatoslav adındaki bir Rus Knez'i Hazarların başkenti İtil'i almış ve Hazar İmparatorluğunu sona erdirmiştir. Bundan sonra Hazar Hakanlığı küçülerek varlığını devam ettirmiştir.

¹³⁹ A.g.e., s. 153.

¹⁴⁰ A.g.e., s. 156-157.

¹⁴¹ Kafesoğlu, a.g.e., s. 161.

¹⁴² Özcan, a.g.t., s. 87.

Daha sonra 1016 yılında Doğu Roma-Rus ortak saldırısıyla kalan Hazar Devletinin toprakları olan Hazarya işgal edilerek yönetimleri altına alınmıştır. Hazar Hakanlığı yıkıldıktan sonra Doğu Roma İmparatorluğu, bölgeyle ilgili olan isteklerine ulaşamamıştır. Hazarlardan sonra Türk boylarının ve ardından Kıpçakların gelmesi ve en sonda Moğol İstilasası ile bölgede siyasi, iktisadi, ticari istikrar tamamen yok olmuştur.¹⁴³

Hazarlar Dünya tarihinde önemli bir yer edinmişlerdir. Onların Kafkasya'dan Doğu Avrupa'ya kadar olan bölgede kurmuş oldukları İmparatorluk, bir yandan sert kanlı mücadeleler verirken; diğer yandan dini hoşgörüsü ve huzurlu ticareti ile tam bir barış dönemi yaşatmıştır. Hazarların kültürel aktarımları da önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

BROOK, Kevin Alan. Bir Türk İmparatorluğu Hazar Yahudileri, Çeviren: İsmail TULÇALI, Nokta Kitap, İstanbul, Şubat 2005.

KAFESOĞLU, İbrahim. Türk Milli Kültürü, Ötüken Neşriyat, İstanbul, Ağustos 2015.

KOESTLER, Arthur. 13. Kabile (THE THIRTEENTH TRIBE), Çeviren: Belkıs DİŞBUDAK, Plato Film Yayınları, İstanbul, 2007, (www.e-kitaparsivi.com).

KUZGUN, Şaban. Türklerde Yahudilik ve Doğu Avrupa Yahudilerinin Menşei Meselesi Hazar ve Karay Türkleri, Se-da Yayınları, Ankara, 1985.

LEMERLE, Paul. Bizans Tarihi, Çeviren: Galip ÜSTÜN, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.

ÖZCAN, Altay Tayfun. Hazar Hakanlığı Bizans İmparatorluğu İlişkileri, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2005.

TUNÇ, Zekiye. Malazgirt Öncesi Kafkasya'da Türk Varlığı, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Elazığ, 2012.

¹⁴³ A.g.t, s. 89.